

TURKIY XALQLAR MIFOLOGIYASI: FAUNA, FLORA, TABIAT

Ibragimova Manzura Mahmasiddiq qizi.

Denov tadbirkorlik va pedagogika institut talabasi

[ORCID ID: 0009-0007-4206-6795](#)

Ro'ziyeva Mohichehra Rustam qizi

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti talabasi

MYTHOLOGY OF TURKIC PEOPLES: FAUNA, FLORA, AND NATURE

Ibragimova Manzura Mahmasiddiq qizi

Student at Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

[ORCID ID: 0009-0007-4206-6795](#)

Ro'ziyeva Mohichehra Rustam qizi

Student at Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy

Annotatsiya: Mifologiya – jamiyatlar va madaniyatlarning tarixiy asosini shakllantiruvchi muhim ustunidir. Mifologiyani belgilovchi muhim omillardan biri insoniyat yashagan geografik muhitdir. Shuning uchun geografik muhitning tarkibiy qismlari mifologik hikoyalarda o'z o'rnini topgan. Ushbu tadqiqotning maqsadi turk mifologiyasi doirasidagi geografik izlarni o'rganishdan iborat. Bu kontekstda tegishli maqolalarda mavjud bo'lgan manbalar va matnlar batafsil o'rganilgan. Olingan nashrlarda mifologiya va geografiyani bog'lovchi masalalar alohida ta'kidlangan. Turk mifologiyasidagi geografik omillarni aniqlash uchun qadimgi turklarning tarixiy davrlarda yashagan geografik mintaqasi va hozirgi sharoitlar hisobga olingan.

Kalit so'zlar: mifologiya, geografiya, turk mifologiyasi, tog'lar, daraxtlar, tabiiy muhit, hayvon, o'simlik, qush, kon

Abstract: Mythology is a fundamental building block that shapes the historical foundation of societies and cultures. One of the key factors defining mythology is the geographical environment in which humanity has lived.

Consequently, the components of the geographical environment have found their place in mythological narratives. The aim of this research is to explore the geographical traces within the framework of Turkish mythology. In this context, relevant sources and texts available in related articles have been thoroughly examined. The publications highlight issues connecting mythology and geography. To identify the geographical factors in Turkish mythology, the historical geographical regions where ancient Turks lived and their current conditions have been taken into account.

Keywords: mythology, geography, Turkish mythology, mountains, trees, natural environment, animals, plants, birds, minerals

МИФОЛОГИЯ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ: ФАУНА, ФЛОРА И ПРИРОДА

Аннотация: Мифология является фундаментальным строительным блоком, формирующим историческую основу обществ и культур. Одним из ключевых факторов, определяющих мифологию, является географическая среда, в которой жило человечество. Следовательно, компоненты географической среды нашли свое место в мифологических повествованиях. Цель данного исследования — изучить географические следы в рамках турецкой мифологии. В этом контексте были тщательно изучены соответствующие источники и тексты, доступные в связанных статьях. Публикации подчеркивают вопросы, связывающие мифологию и географию. Для определения географических факторов в турецкой мифологии были учтены исторические географические регионы, где жили древние турки, и их современные условия.

Ключевые слова: мифология, география, турецкая мифология, горы, деревья, природная среда, животные, растения, птицы, минералы.

Kirish: Geografiya – yer yuzi va inson o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni sababiyat, o‘zaro bog‘liqlik va taqsimot tamoyillariga asoslanib o‘rganadigan asosiy fanlardan biri hisoblanadi. Bu jihati bilan geografiya inson-atrof-muhit o‘zaro

ta'sirini ham fizikaviy muhit elementlarining insonga ta'siri, ham insonning makonda qoldirgan izlari nuqtai nazaridan o'rganadi. Insoniyat yer yuzida paydo bo'lgan birinchi kundan boshlab tabiat bilan o'zaro ta'sirda bo'lgan. Fizik muhit elementlari va inson o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik insonlarning yer yuzidagi moddiy yoki ma'naviy asarlarining ko'pchiligida o'z aksini topgan.

Atrof-muhit determinizmi nuqtai nazarining manbai Charlz Darvinning 1859-yilda nashr etgan "Turlarning kelib chiqishi" (On the Origin of Species) nomli asariga asoslanadi. Ushbu nuqtai nazarga ko'ra, madaniyat fizikaviy atrof-muhit sharoitlariga qarab shakllanadi va inson tabiiy muhitning passiv mahsulidir. Ya'ni, atrof-muhit determinizmi nuqtai nazariga ko'ra, yer yuzida bir xil fizikaviy atrof-muhit sharoitlariga ega bo'lgan hududlarning madaniyatlari ham bir-biriga o'xshash bo'lishi kerak (Jordan & Domosh, 2005).

Yevropa tadqiqotchilarining katta qismi atrof-muhit determinizmi nuqtai nazarining asoslarini Darvin va uning asarlariga bog'lasalar-da, 14-asrda yashagan mashhur Islom mutafakkiri Ibn Haldun "Muqaddima" asarida inson-atrof-muhit o'zaro ta'sirini markazga qo'ygan. Ibn Haldun asarida davlat va millatlarning taqsimoti, qishloq va shahar hayoti, aholi kabi masalalarni yoritgan va shu bilan birga bu insoniy elementlarni ta'sir etuvchi tabiiy muhit elementlarini ham tushuntirgan.

Fizik atrof-muhit sharoitlari insonlarning nafaqat ishlab chiqarish, yashash va iste'mol qilish odatlariga ta'sir qilgan, balki ijtimoiy munosabatlar va fikrlash tarzlariga ham ta'sir ko'rsatgan. Yashash joylarining dastlabki davrlarida unumli vodiylar, transport jihatidan qulay daryolar va past tog'larga ega bo'lgan Xitoyda qishloq xo'jaligi rivojlangan. Qishloq xo'jaligi bilan shug'ullanadigan jamiyatlar boshqalarga qaraganda bir-biri bilan yaxshi munosabatda bo'lishgan. Xususan, Janubiy Xitoy va Yaponiya kabi guruch yetishtiruvchi jamiyatlarda bu holat yanada ko'zga tashlanadi. Sariq daryo vodiysiga ega Shimoliy Xitoy kabi sug'orishga asoslangan qishloq xo'jaligi amalga oshirilgan hududlarda esa qo'shnilar bilan yaxshi munosabat qilishdan tashqari, markaziy nazorat ham

rivojlangan. Dehqonlar kengash va qirol vakili tomonidan boshqarilgan va o'zlari uchun belgilangan chegaralar ichida yashagan.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya: Ushbu tadqiqotning maqsadi turklarning madaniy markazi bo'lgan Markaziy Osiyo geografiyasining turk mifologiyasiga ta'sirini aniqlashdan iborat. Buning uchun Markaziy Osiyo mintaqasining hozirgi geografik sharoitlari va turklarning hozirgi kungacha yetib kelgan mifologik hikoyalari o'rganilib, geografik aks etishlari aniqlanishga harakat qilingan.

Turk mifologiyasining umumiy manzarasini tushunish uchun ilgari o'tkazilgan tadqiqotlar ko'rib chiqildi va adabiyotlar tadqiqi amalga oshirildi (Bayat, 2020a; Bayat, 2020b; Choruhlu, 2020). Bundan tashqari, mifologik hikoyalarning kichik qismlari o'rganilib, tadqiqot mazmuni bilan mos keladigan qismlar aniqlandi (Bayat, 2020c; Shanli, 2020). Shuningdek, dunyo mifologiyalari va ularning paydo bo'lgan mintaqalari o'rganilib, geografiyaning mifologiyaga ta'siri qiyosiy usulda tadqiq qilindi.

Tadqiqot usullari: Turk mifologiyasi va geografiyasi haqidagi ilmiy asarlar, maqolalar va tadqiqotlar tahlil qilindi. Mifologik matnlarni tahlil qilish: Mifologik hikoyalardan parchalar tanlab, ularning geografik sharoitlar bilan bog'liqligi aniqlanishga harakat qilindi. Qiyosiy tahlil: Dunyo mifologiyalari va ularning geografik sharoitlari bilan turk mifologiyasi solishtirildi.

Asosiy natijalar

- Turk mifologiyasida tog'lar, daraxtlar va tabiiy muhitning boshqa elementlari muqaddas deb hisoblangan.
- Markaziy Osiyoning quruq iqlimi va tog'li landshafti turk mifologiyasining shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatgan.
- Dengiz va okeanlar bilan bog'liq mifologik hikoyalar nisbatan kam, chunki turklar yirik suv havzalaridan uzoqda yashagan.

Ushbu tadqiqot orqali turk mifologiyasidagi geografik izlar aniqlanib, turk madaniyati va tabiiy muhit o'rtasidagi bog'liqliklar ochib berildi.

Asosiy qism: “Mifologiya – bizni o‘rab olgan o‘tmishning tilda, marosimlarda va tasvirlarda namoyon bo‘ladigan dialektikasidir. Har bir xalqning milliy tafakkurining, milliy psixologiyasining, o‘ziga xos xususiyatlarining birinchi va asosiy manbai mifologiyadir” (Bayat, 2020a:15). Miflar manbai sifatida, ayniqsa erta davrlar nuqtai nazaridan qaraganda, din omili ko‘rinadi. Miflarni boyitadigan va oziqlantiradigan eng muhim manba marosimlar va sehr bilan bog‘liq amaliyotlar bo‘lgan. Miflar odatda muqaddas bir hikoyani, insoniyatning dastlabki davrlarini, ertaklarga xos vaqtlarda sodir bo‘lgan hodisalarni mavzu qiladi. Ular g‘ayritabiiy mavjudotlarning ko‘rsatgan ulug‘vor yutuqlarini yetkazadi (Choruhlu, 2020:23).

Insoniyatning erta davrlarida geografik tuzilma elementlari (tog‘lar, vodiylar, daryolar va boshqalar) odamlarni o‘zlariga mos ravishda yashash va fikr yuritishga undagan. Hatto bu tabiiy elementlar odamlarning hayotiy faoliyati va diniy e‘tiqod tizimlariga ham chuqur ta‘sir ko‘rsatgan (Jacobsen, 1977:128). Jamiyatlarning o‘tmishdagi tajribalarini tushunish uchun mifologiyalar birinchi murojaat manbalari bo‘lishi kerak. Mifologiyani tushunish – bu tegishli jamiyatni va u yashagan makonni tushunish demakdir. Dunyo mifologiyalaridagi misollarga qaraganda, ularning tabiiy muhit ta‘sirida qolganligini aniq ko‘rish mumkin. Masalan, yapon mifologiyasida dengizlar bilan bog‘liq hikoyalar suv parilari, suv ostidagi saroylar, baliqqa aylangan odamlar, ulkan to‘lqinlar va suv toshqinlari haqida hikoya qiladi. Skandinaviya mifologiyasida esa qattiq iqlim sharoitlarining inson xarakteriga aks etishi ko‘rinadi (Shanli, 2020:15-16).

Muhokama va natijalar: Dunyo tarixiga qaraganda, barcha jamiyatlar o‘zlarining yashab kelgan tabiiy muhitlari bilan uyg‘unlashib, hayotlarini davom ettirishga intilishgan. Mo‘tadil iqlim, sug‘oriladigan yerlari, tog‘li hududlar, o‘rmonlar yoki cho‘llarda yashovchi jamiyatlar tabiiy sharoitlarning afzalliklaridan foydalanishga harakat qilishgan. Tarixda sivilizatsiya vakillari sifatida ko‘rsatilgan Misr, Hindiston, Mesopotamiya va O‘rta yer dengizi sivilizatsiyalari qulay iqlim sharoitlari, unumli tuproqlar va suv manbalari atrofida shakllangan va rivojlangan.

Sharaitlar unchalik qulay bo'lmagan, hatto qiyin geografiyalarda yashovchi jamiyatlarning kurashi esa e'tirofga sazovordir (Tashag'il, 2020:29).

Turklar uzoq davr mobaynida ko'chmanchi hayot tarzini davom ettirishgan. Yozuv bilan kech tanishganliklari turklarning qadimgi davrlariga oid ma'lumotlarni olishda qiyinchiliklar tug'diradi. Turklar haqida ma'lumot beradigan eng qadimgi manba miloddan avvalgi 97-yilga oid Xitoy manbasidir. Ushbu manbaga ko'ra, eng qadimgi turk yurti g'arbiy chegarada Orol dengizi atrofi, sharqda Orxon va Tula daryolari, shimolda Lena va Yenisey daryolarining o'rta qismlari va janubda Sirdaryogacha bo'lgan hududni o'z ichiga oladi. Biroq, turklarning geografiyasi markazini Altay tog'lari va O'rta Yenisey mintaqasi tashkil qiladi (O'zey, 2011:1).

Turk mifologiyasida daraxtning alohida o'rni va turli ma'nolari mavjud. Daraxtning yomg'ir yog'dirish, quyoshni ochish, homilador ayollarning oson tug'ishiga yordam berish, uch olamni (yer osti, yer usti va osmon) bog'lash kabi kuchlarga ega ekanligiga ishonilgan (Ergun, 2012:25-26). Daraxtga "hayot daraxti" nuqtai nazaridan yondashilgan. Biroq bu daraxt faqat bir turdan iborat emas. Turk mifologiyasida eng ko'zga ko'ringan daraxt turlari qayin, qarag'ay, sedr, archa va chinor bo'lgan. Bundan tashqari, chinor, nordon anor, tol, lipa va tut kabi daraxt va butalar odamlarni yovuz ruhlardan himoya qilishi haqida ishonishgan (Ergun, 2012:247). Bu daraxtlarga qo'shimcha ravishda, hayot, eman, terak kabi daraxt turlari ham turk mifologiyasida o'z o'rnini topgan (Arslan, 2014:63).

Qadimgi turklar bir nechta daraxtni muqaddas deb bilishgan. Biroq ular orasida eng afzal ko'rilgani qayin daraxti bo'lgan. Hatto har bir shaman marosimida qayin daraxti mavjud bo'lishi bunga dalildir. Shamanistik mifologiyaga ko'ra, qayin daraxti yerga kelishi Xudo Ulgen va Umay bilan birga sodir bo'lgan (Choruhlu, 2020:181). Turk-Altay mifologiyasiga ko'ra, Ko'k Tangri yerga hukmronlik qilishi va insoniyatni boshqarishi uchun yangi avlod yaratishga qaror qilgan.

Kubey xotun homilador bo'lib qoladi va u ko'kning uchinchi qavatida Sogotoh dunyoga keladi. Tug'ilgan paytda yerga tushirilgan Sogotoh yerdagi eng qadrli daraxt bo'lgan Ulu Qayinga topshirilgan. Ulu Qayin dunyoning markazida joylashgan edi va yer bilan osmon uning temirday qattiq tanasiga tayangan (Shakil 1), (Shanli, 2020:135).

Turk mifologiyasida qayin daraxtiga yuklangan yana bir ma'no – bu "Hayot daraxti"dir. Altay afsonalariga ko'ra, ko'kning 12 qavatigacha ko'tarilgan Dunyo tog'ining ustida bir qayin daraxti bor. Afsonada qayin daraxti turklarning muqaddas "ko'k qayinlari" sifatida tilga olinadi.

Turk va yunon mifologiyalarida daraxtlar va hayvonlar muhim o'rin tutadi. Qayin daraxti turklar uchun hayot va abadiyat ramzi bo'lsa, zaytun daraxti yunonlar uchun tinchlik va farovonlikni anglatadi. Har bir madaniyatning geografik sharoitlari ularning mifologiyasiga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Turk mifologiyasida tog'lar, dashtlar va o'rmonlar muhim rol o'ynaydi, yunon mifologiyasida esa dengiz va uning atrofidagi resurslar asosiy o'rinni egallaydi.

Insonlar zoomorfik davrda hayvonlarni xudo sifatida qabul qilishgan. Geografik, ijtimoiy va iqtisodiy sharoitlarga bog'liq holda hayvonlar orasida sutemizuvchilar mifologiyada o'z o'rnini topgan (Armutak, 2004:143). Turk mifologiyasida eng muhim hayvon turlari bo'ri, bug'u va burgut bo'lgan. Hayvonlar turk mifologiyasida turli shakllarda o'rin olgan. Ba'zi mifologik hikoyalarga ko'ra, dunyo bir hayvon ustida joylashgan. Tug'ilish mifologiyalarida insonning bir hayvondan (odatda bo'ridan) paydo bo'lganligi ta'kidlanadi. Hayvonning mifologiyadagi yana bir roli – himoyachilikdir. Turk mifologiyasida eng muhim hayvon ramzi – bo'ridir. Bo'ri turk millatining ramzi hisoblanadi (Shakil 2 va 3).

Bo'ri proto-turklarda totem sifatida qabul qilingan bo'lsa, Hunlar davrida ota kultida o'z o'rnini topgan. Xitoy manbalarida bo'ri hukmronlik va jasorat bilan bog'langan. Bir Xitoy yilnomasida quyidagi ma'lumotlar keltirilgan:

“Bayroqlarining boshiga oltin bo‘ri boshini qo‘yishadi. Qo‘riqchilariga va jangchilariga fu-li (bo‘ri) deyishadi. Xitoy tilida bo‘ri degan ma‘noni anglatadi, ya‘ni ular bo‘ridan tug‘ilgan...” (Tashag‘il, 1988:187).

Bo‘rining turk mifologiyasidagi rollari: ota, ona, yo‘l ko‘rsatuvchi, qutqaruvchi, mustaqillik ramzi, Turon taktikasi ramzi, kuch ramzi, aql va jasorat ramzi shaklida bo‘lgan (Altun, 2019:95-98). Turklarning kelib chiqish miqlari orasida bo‘zkurt miqlari birinchi o‘rinda turadi. Kosmik tug‘ilishda bosh rol o‘ynagan bo‘zkurt turklarning kelib chiqish miqlarini noyob qilgan (Bayat, 2020a:154).

Turk mifologiyasida hayvonlar, ayniqsa bo‘ri, bug‘u va burgut, muhim ramziy va mifologik ma‘noga ega. Ular turklarning hayot tarzi, madaniyati va e‘tiqodlarini aks ettiruvchi muhim elementlardir. Bo‘ri turklarning kuch, jasorat va mustaqillik ramzi sifatida ko‘rilgan bo‘lsa, bug‘u sehrli va sirli jonivor sifatida tasvirlangan. Burgut esa yuqorilik va erkinlik ramzi sifatida mifologiyada o‘z o‘rnini topgan.

Tog‘lar ulug‘vor geografik tuzilmalar bo‘lganligi sababli ko‘plab millatlarning afsonalarida mavzu bo‘lgan. Turk mifologiyasida tog‘lar Xudoga yaqinlik, qahramonlik va hayot kafolati ramzi sifatida ko‘rilgan (Arda, 2014:26). Turk mifologiyasida muhim o‘rin tutgan tog‘lar vaqt o‘tishi bilan “iye” (himoyachi ruh) toifasiga kirgan. Tog‘lar faqat tabiat kulti emas, balki kelib chiqish miqlarining xususiyatlarini ham o‘z ichiga oladi. Deyarli har bir qabila, urug‘ yoki avlodning o‘zining muqaddas tog‘i bo‘lib, ular o‘z ruhlarini tog‘ ruhi bilan o‘zlashtirishgan. Bu ikkita mifologik mavzuni birlashtirgan. Tog‘lar, tog‘-o‘rmon ovchisi bo‘lgan Altay-Soyon turklarida o‘z urug‘lari uchun muhim ijtimoiy-iqtisodiy tushuncha bo‘lishi bilan birga, tug‘ilish, himoyachi ruh, marosimlar uchun joy, muqaddas vatan kabi turli ma‘nolarni o‘z ichiga olgan. Tog‘lar turklar uchun qiyin vaqtlarda boshpana joyi bo‘lgan. Ba‘zan dushmandan himoyalaniish uchun tog‘larga panoh topilganligi Ergenekon kabi dostonlarda uchraydi (Bayat, 2020b:218-230).

Turklarning yashagan geografiyasi tog‘lar bilan o‘ralganligi nafaqat ularning mifologiyalarida tog‘larga keng o‘rin berishiga sabab bo‘lgan, balki turk madaniyatining himoyalangan hududda izolyatsiya qilingan holda o‘ziga xos tarzda saqlanib qolishiga ham imkon yaratgan. Tangri tog‘lari asosan sharq-g‘arb yo‘nalishida cho‘zilib, tabiiy to‘siq vazifasini o‘tagan. Bu to‘siq Sharqiy Turkiston orqali Hindiston, Eron orqali Mesopotamiya va shimolda joylashgan Qozog‘iston-Mo‘g‘uliston dashtlari oralig‘ida joylashgan. Dunyoda toza holda saqlanib qolgan sivilizatsiya yo‘q. Turk madaniyati ham Xitoy va Fors sivilizatsiyalaridan ozroq ta’sirlangan. Biroq ularning yashagan geografiyasi madaniyatning o‘ziga xos xususiyatlarini katta darajada saqlab qolishiga imkon bergan (Yilmaz, 2015:31-45).

Turklar o‘z yerlarini himoya qiluvchi Temir tog‘larining mavjudligiga ishonishgan. Altay-Soyon va Janubiy Sibir turklarining miqlariga ko‘ra, Temir tog‘larida bir qabila yashaydi. Xudo yaqin atrofdagi qabilaning xoniga Temir tog‘dagi odamlar bilan jang qilishni buyuradi. Xon bir guruh askarni bu qabila bilan jang qilish uchun yuboradi, ammo Temir tog‘da yashovchi odamlar jang qilishni bilmasliklarini aytib, rad etishadi. Qaytgan askarlarga sovg‘alar va xonlariga mo‘yna berib, yo‘lga solishadi. Jang qilmagan holda qaytgan askarlarni ko‘rgan xon dastlab vaziyatni tushuna olmaydi. Biroq mo‘ynani qo‘liga olganda juda katta ekanligini ko‘radi. Mo‘ynani sakkiz qismga bo‘lishganda, ularning o‘z tanasiga mos kelishini ko‘rishadi. Xon buning ustida ularga mo‘yna orqali xabar berilganligini, “bizning birimiz sizning sakkiz odamingizga teng, jang qilmang, yengilasiz” degan ma’noni anglatishini tushunadi (Bayat, 2020c:67-68). Uyg‘urlarning kelib chiqish afsonasiga ko‘ra:

> “Osmondan nur, ikkita daryo orasidagi tog‘ ustiga tushgan va uyg‘urlarning nasli shu yerdan paydo bo‘lgan” (O‘gel, 1995:425).

Turk mifologiyasida tilga olingan Ergenekon tog‘i ikkita afsonada uchraydi. Go‘kturk tug‘ilish afsonasiga ko‘ra, bo‘ri tomonidan emizilib o‘stirilgan yig‘itning yashagan tog‘idir. Boshqa bir turk afsonasiga ko‘ra esa, turklar bir jangda

magʻlubiyatga uchragach, panoh topgan va qayta tugʻilgan togʻning nomi Ergenekondir (Arda, 2014:31).

Turk olimlari va oqsoqollari fikricha, katta toʻfondan keyin Nuh paygʻambarning oʻgʻli Yofasning naslidan turklar va moʻgʻullar paydo boʻlgan. Bu ikki qabila dastlab birga yashagan, keyinchalik moʻgʻullar tufayli ajralishgan. Vaqt oʻtishi bilan ikkala jamiyat bir-biriga dushman boʻlishgan. Ular oʻrtasida uzoq yillar davom etgan urushlar natijasida turklar moʻgʻullarni va ular bilan birga boʻlgan turklarni qirib tashlashgan. Turklardan Neguz va Qiyan ismli ikkita erkak va ikkita ayol tirik qolishgan. Ular qochib, qiyalik qoyalardan oʻtib, ichida buloqlar, turli oʻsimliklar va hayvonlar boʻlgan joyga panoh topishgan. Togʻlar bilan oʻralgan bu hududning faqat bitta oʻtish joyi bor. Togʻlarning oʻrtasi vodiylardan iborat. Bu yerga panoh topgan toʻrt kishi bu yerni Ergenekon (qiyalik togʻ oʻtish joyi) deb atashgan. 400 yil bu yerda yashagan odamlar Ergenekonga sigʻmasligini his qilgach, bir toʻy uyushtirib, bu yerdan chiqishga qaror qilishgan. Oʻtin yigʻib, togʻning temir qismiga yigʻishgan va bolgʻalar yordamida togʻni eritib, bu yerdan chiqishgan va qaytadan davlat qurishgan (Bayat, 2020c:125-126).

Turklarda yomgʻir yogʻishi uchun faqat yomgʻir himoyachilaridan yordam kutilmagan, balki yomgʻir yogʻdirish qobiliyatiga ega boʻlgan “yada” toshiga ega boʻlgan yadachilardan ham yordam soʻralgan. Yadachilar, ayniqsa, qishloq xoʻjaligi va chorvachilik bilan shugʻullanadiganlar uchun muhim ahamiyatga ega boʻlgan (Bayat, 2020b:152-153).

Klimatologik elementlardan shamol, chaqmoq va momaqaldiroqning paydo boʻlish jarayonlari bir-biridan farq qiladi. Shamol kuch jihatidan har xil boʻlishi bilan birga, insoniyatning har kuni duch keladigan tabiiy element hisoblanadi. Chaqmoq va momaqaldiroqning kamdan-kam uchrayishi, ayniqsa momaqaldiroqning kam sodir boʻlishi va taʼsir doirasining kengligi unga oʻziga xos eʼtiqod tizimining shakllanishiga sabab boʻlgan (Temiz, 2007:95). Qadimgi Turklar momaqaldiroqni “küngüçi”, chaqmoqni esa “küygeçi” deb atashgan. Mifologik hikoyalarda momaqaldiroq iyesi bilan Koʻk Tangri koʻpincha bir xil deb

hisoblangan. Hammadan qudratli Ko'k Tangrining xususiyatlaridan biri momaqaldiriq chaqdirish, to'fon ko'tarish ekanligiga ishonilgan (Bayat, 2020c:219). Turklarda to'fon bilan bog'liq ko'plab mifologik hikoyalarning uchrashi ularning yashagan hududida qish oylarida kuchli shamollar va bo'ronlarga sabab bo'lishi bilan izohlanadi (O'zey, 2011:202). Hunlar hukmronligi davrida yashagan Yuebanlar ruhoniylarining ba'zilar o'zlariga hujum qilgan Rouranlarga qarshi juda kuchli bo'ron va yomg'ir ko'tarishlari va dushmanlarini sovuq va suv toshqinlari bilan yo'q qilishlariga ishonishgan (Tanyu, 1968:45).

Turklar mifologik hikoyalarida tabiatda ko'rgan elementlarning katta qismini ishlatishgan. Biroq ular orasida suv o'zida saqlagan potensial kuchni ifodalashi, barcha mavjudotning kelib chiqish manbai, koinotdagi barcha moddalarning asosi bo'lishi kabi ma'nolar tufayli alohida ahamiyatga ega bo'lgan (Eliade, 2003:196). Qadimgi turklar dengiz va okeanlardan uzoqda quruqlikda yashaganligi sababli dengiz va okeanlar haqida miqlar mavjud emas. Suv bilan bog'liq miqlar odatda daryolar va ko'llar bilan bog'liq (Güleç, 2018:174). Biroq Turk-Altay mifologiyasida koinotning yaratilishida yer, inson, o'simlik va hayvonlardan oldin cheksiz suvning mavjudligi haqida so'z boradi (Shanli, 2020:25). Bu yerda ikkita nuqta alohida ta'kidlangan. Birinchisi, suv bo'yida (Qora dengiz va Kaspiy ko'li) yashagan skiflarga oid miqlarning variantlari bo'lishi (Erdemir, 2011:819; Erkoc, 2020:71). Ikkinchisi esa, turklarning nasli katta to'fondan keyin paydo bo'lganligiga ishonishlari va boshlanishi uzoq vaqt davomida yog'gan yomg'irlar bilan yer yuzining suv bilan qoplanganligiga ishonishlaridir.

Turklarda har bir suv manbasining himoyachi ruhga ega ekanligiga ishonilgan. Suv boylik, baraka va kuch ramzi sifatida ko'rilgan bo'lsa-da, yo'q qiluvchi kuch sifatida ham qaralgan (Turkyilmaz, 2013:86).

Turk mifologiyasida Yer-Suv xudolari va ruhlariga ishonish mavjud. Yer-Suv ruhlari inson yashaydigan yerni ifodalaydi. Bu ruhlarning tog'lar etaklarida, daryolar (buloqlar) manbalarida yoki dengizlarda yashashlariga ishonilgan

(Choruhlu, 2020:48). Dasht mintaqasida yashagan turklar suv manbalariga o'zlari qiyinlik bilan yetishganligi va topgan suv manbalari atrofida yashaganligi sababli, ularni muqaddas deb bilgan ruhlar ham shu yerda yashaydi deb hisoblashgan.

Xulosa: Dunyoda ko'plab sivilizatsiyalar o'zlarining mifologik hikoyalarini yaratishgan. Ulardan qadimgi sivilizatsiyalarga tegishli bo'lganlar hozirgi kungacha yetib kelishga muvaffaq bo'lishdi. Hozirgi dunyoda mifologik hikoyalar, ayniqsa kino sanoatiga moslashtirilgan holda, o'z mavjudligini davom ettirmoqda.

Mifologiya va geografiya bir-biri bilan chambarchas bog'liq. Jamiyatlar va madaniyatlarning og'zaki adabiyot davridan boshlab yaratgan miflari tabiiy muhit sharoitlaridan ta'sirlanganligi geografiyaning ta'sirini ko'rsatadi. Ayniqsa, tabiiy muhit elementlarining bu miflarda ustunlik qilishi tadqiqot uchun muhim hisoblanadi.

Ovchi jamiyat bo'lgan qadimgi turklar o'rmonli hududlarda ov qilayotganida bo'ri bilan tez-tez duch kelishgan. Bo'rining qattiq iqlim sharoitlariga moslashishi va kuchli hayvon bo'lishi turklarda hayrat uyg'otgan. Hatto hayratdan tashqari, ularning kelib chiqish afsonalarida ota kultiga aylangan. Bo'ri xususiyatlari bilan faqat mifologik hikoyalarda cheklanmagan, balki ularning hayot tarziga ham ta'sir ko'rsatgan. Ayniqsa, ov va jang (Turon taktikasi kabi) sohalarida bo'rilar taqlid qilingan. Yashagan geografiyada o'rmonli hududlarning kamligi, tog'lar va vodiyalardan iborat yerlar turklarni osmonga qaratgan. Osmonda ko'rgan burgut, insonda uchish qobiliyati bo'lmaganligi sababli qiziqarli deb topilgan.

Adabiyotlar:

1. Altun, Z. (2019). Türk kültüründe "kurt kavramı" üzerine bir inceleme, 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, 8(22), 91-107.
2. Arda, Z. (2014). Türk mitolojisinde dağlar ve çağdaş Türk resmine yansımaları, Akdeniz Sanat Dergisi, 7(13), 26-47.
3. Armutak, A. (2004). Doğu ve Batı mitolojilerinde hayvan motifi, İstanbul Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi Dergisi, 30(2), 143-157.
4. Arslan, S. (2014). Türklerde ağaç kültü ve "hayat ağacı", Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi 1(1), 59-71.
5. Bayat, F. (2020a). Türk mitolojik sistemi 1, Ötüken Neşriyat. Bayat, F. (2020b). Türk mitolojik sistemi 2, Ötüken Neşriyat.
6. Bayat, F. (2020c). Kadim Türklerin mitolojik hikâyeleri, Ötüken Neşriyat.
7. Eberhard, W. (2000). Çin simgeleri sözlüğü, Kabalcı Yayınevi.

8. Ergun, P. (2012). Türk kültüründe ağaç kültü, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
9. Gömeç, S. Y. (2018). Tarihi Türk coğrafyasının genel hatları, Türk Dünyası Araştırmaları, 120(237), 103-114.
10. Güleç, Ç. (2018). Coğrafya eğitiminde mitolojinin kullanılması, Eğitim ve Toplum Araştırmaları Dergisi, 5(1), 162-179.
11. Jacobsen, T. (1977). The intellectual adventure of ancient man: an essay of speculative thought in the ancient near east, University of Chicago Press.
12. Jordan-Bychkov, T.G. & Domosh, M. (2005). The human mosaic: a thematic introduction to cultural geography, Macmillan.
13. Kumru, C. (2017). Eski Türk kültüründe kartal simgesi, I. Uluslararası Türklerin Dünyası Sosyal Bilimler Sempozyumu, 401-417.
14. Ögel, B. (1995). Türk mitolojisi, II. cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
15. Ögel, B. (1998). Türk mitolojisi, I. cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
16. Özey, R. (2011). Türk dünyası coğrafyası, Aktif Yayınevi.
17. Özgen, N. (2011). Coğrafya öğretmen adaylarının coğrafya algıları: Türkiye Örneği, E Journal of New World Sciences Academy, 6(4), 2569- 2587.
18. Özgüç, N. & Tümertekin, E. (2000). Coğrafya: geçmiş-kavramlar-coğrafyacılar, Çantay Kitabevi.
19. Şanlı, M. (2020). Evren, yaratılış ve köken mitleri, Ötüken Neşriyat.
20. Tanrıku, M. (2018). Türk kültür coğrafyasında Oğuz Kağan Destanı, Social Sciences Studies Journal, 4(27), 5910-5929. <http://dx.doi.org/10.26449/sss.1074>
21. Tansü, Y.E. & Güvenç, B. (2015). Eski Türk mitolojisinde hayvan motifleri üzerine düşünceler, Türk Dünyası Araştırmaları, 218, 1-16.
22. Tanyu, H. (1968). Türklerde taşla ilgili inançlar, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
23. Taşağıl, A. (1988). Gök-Türk ülkesine gelen Çinli elçilerin raporlarına göre Gök-Türk-Çin ilişkileri (552-630), [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi], İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
24. Taşağıl, A. (2020). Kök Tengri'nin çocukları, Bilge Kültür Sanat.
25. Temiz, C. (2007). Rüzgâr, şimşek ve yıldırım ile ilgili Türk âdet ve inanmaları üzerine bir araştırma, [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi], Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
26. Türkyılmaz, A. (2013). İslamiyet öncesi Türklerde su kültü ve günümüze yansımaları, Bilim ve Kültür Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi, 4, 83-100.
27. Yılmaz, A. (2015). Gök Türk tarihi coğrafyası, Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, 1, 27-65. <https://doi.org/10.30517/cihannuma.283489>